

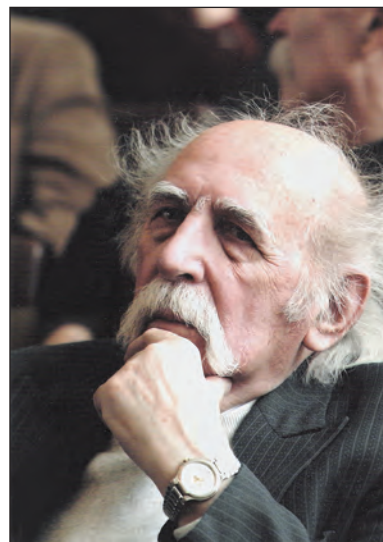
Тернисті дороги русинів до Талергофу

В українському історичному календарі на 2014 рік є низка дат, важливих для кожного українця. Перш за все — це 200-річний ювілей від дня народження генія України *Т.Г. Шевченка*. На друге місце варто поставити 350-річчя Переяславської угоди; не менш важливою віхою є 100-річчя від початку Першої світової війни, яка перекроїла карту Європи. Цей ювілей збігається зі 100-річчям зародження Січових стрільців. Нарешті, в цьому році відзначатимемо сумну дату — 100-річчя створення першого австрійського концентраційного табору Талергоф, через який пройшли десятки тисяч українців, на чому я хотів би наголосити в цій статті.

Близько 65 років тому, будучи студентом першого курсу, я вперше мав нагоду довідатися про окремі сторінки з важкої галицької історії часів Першої світової війни від свого далекого родича *Володимира Курдидика* — колишнього в'язня австрійського концтабору Талергоф. "Дядя Володя", як у нас вдома його називали, мужньо пережив усі лихоліття цього концтабору і разом з "тьотею Сонєю" мав про що розповісти своїй родині, члени якої доповнювали ці історії новими даними та, безумовно, переживаннями тих часів, бо було що згадати й над чим задуматися. Іноді в їхній тісній та затишній квартирі, на площі Ринок, збиралися представники наявних на той час у Львові родин семи гілок родоводу (семи братів) цієї знаменитої родини. Інші відійшли вже в потойбічний світ. Якось "дядя Володя" показав мені Талергофські альманахи, зміст яких шокував мене. Важко було зрозуміти — за що невинні люди потрапляли в це пекло й терпіли там страшні муки, а прочитавши в цих книгах доноси один на одного, наклепи, заздрісні видумки сусідів і знайомих, я не міг змиритися з цим гріхопадінням на перший погляд порядних людей. Але навчання в інституті не дозволило зайнятися цим питанням глибше, а там — студентське запаморочливе життя зі своїми проблемами. Лише працюючи над новою книгою ("Нерозставлені акценти", К., 2009), я заглибився в цю тему, щоб хоч якоюсь мірою виконати свій родинний обов'язок і віддати шану тим нещасним жертвам нечуваного досі терору, які ні за що, ні про що пройшли через це пекло смерті.

Нашу історію, як писав свого часу *В. Винниченко* [1], справді не можна читати без брону. Не буду заглиблюватися в сиву давнину, торкнуся ближчих часів. Починаючи від 1654 р., українці жили в двох різних імперіях — Російській і Австрійській [2], які були населені етнічно й культурно різними народами, проте вся влада в державі зосереджувалася в руках імператора, який вимагав від своїх підданих абсолютної покори й вірності [3].

Мабуть, немає українця, який би, промовляючи слово "Галичина", не замислився. Не випадково її називають "українським П'ємонт", як це зробив свого часу молодий історик *Михайло Грушевський* [4],

Валентин Яблонський,
доктор біолог. наук,
член-кореспондент НААН,
дійсний член АН ВШ України,
професор Національного
університету біоресурсів
і природокористування України,
м. Київ

уподібнюючи її роль до Сардинського королівства, навколо якого 1861 р. об'єдналася роз'єднана Італія. В цьому був глибокий задум. Як відомо, внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичину включено до складу Австрійської імперії, до якої також входила Буковина (1786—1849 рр.) та Закарпаття (від XIII ст.). До початку XIX ст. не існувало проблеми національної ідентифікації корінного населення краю (русинів чи просто "руських") та його національної свідомості, й жителям краю загрожувала повна втрата самостійності, хоч люди проявляли велику прив'язаність до своєї батьківщини, мови, звичаїв і традицій.

Після реформ *Марії-Терезії* (1740—1780) і *Йосифа II* (1780—1790) в Австрії склалися відповідні умови для пожвавлення українського національного життя [5], але їхні наступники на австрійському престолі скасували низку прогресивних реформ. Зокрема, в 1805 р. початкові школи підпорядковано римо-католицькій церкві; в 1809 р. закрито Український інститут при Львівському університеті; в 1812 р. австрійська влада скасувала обов'язковість освіти.

Проте, на той час припало пробудження національного життя на західноукраїнських землях. Ідея національної свідомості стала панівною й почали набирати вагомості національна мова, історія, література та фольклор. Активним діячем українського національно-визвольного руху в тогочасній Галичині був греко-католицький священник *І. Могильницький*, який у 1816 р. за підтримки єпископа *М. Левицького* організував "Клерикальне товариство" для поширення в селянському середовищі релігійних текстів українською мовою. Таким чином, реалізували і другу мету:

вберегти селян від насадження римо-католицької церкви й ополячення.

І. Могильницький вперше в Галичині написав "Граматику української мови" й наукову працю "Відомості про руську мову", в якій довів помилковість тверджень, що поширювалися про українську мову як діалект російської або польської мов [6].

Революційні події 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях привели до скасування панщини, громадяни отримали деякі конституційні свободи (свободу слова, друку, зборів), у Галичині поширилися ідеї Французької революції.

Дозволю собі нагадати, що ще в Київську добу паралельно з назвою "Русь", "руський, русини" вживалися терміни "Україна", "Україна" як трансформація терміну "анти" (на думку *М. Грушевського*, саме анти були першопредками українців), але, починаючи від XVII ст., "Московское царство" почало називати себе "Российским государством". Створена двозначна ситуація — поряд із жителями південноруських земель руськими тепер стали й мешканці Московщини — стала загрозою етнічності українства. В цій ситуації свідоміша частина козацької еліти й полкової старшини, вважаючи таку трансформацію образою своєї честі й гідності, замість номінації "россияни, русские", стали користуватися терміном "козаки", щоб не ототожнювати себе з московитами [7].

Агресивна колонізація русинів Галичини, як і мадяризація населення Закарпаття загрожувала повній втраті ними самостійності. Посилилося протистояння між українцями й поляками в Галичині. Безумовно, слабкодухі відсівалися і сформована в Польщі

Русини середини XIX ст.

"Центральна рада народова" 23 травня 1848 р. утворила з представників деградованого русинства організацію "Руський собор" (В.Я. — хитро!). Його головними завданнями були: підпорядкувати український національний рух і проголосити незалежність Польщі під верховенством *Габсбургів* [8].

Українська інтелігенція Галичини була представлена в основному духовенством, більшість якого становили бідні сільські священики, котрі за своїм інтелектуальним рівнем ледве підіймалися над селянами. Немає нічого дивного, що їх не цікавили питання власної етнічної ідентичності. Становище ускладнювалося ще й тим, що після входження Галичини й Буковини до складу імперії *Габсбургів*, австрійський уряд, зважаючи на близькість мови, релігії та культури українського та російського народів, постійно підозрював русинів у тяжінні до Росії [9]. Ця недовіра підтримувалася польськими політичними колами, які прагнули недопустити будь-яких проявів самостійного національного життя русинів, оголошуючи їхні намагання відстоювати власні права "інтригою Москви" [10]. Проте, з часом на Західній Україні активно стала проявляти себе світська інтелігенція — вчителі, юристи, вчені, письменники та чиновники. Не-

великі групи ентузіастів збирали історичні документи, фольклор, предмети старовини, що сприяло відродженню народної мови, її ширшому використанню й, врешті, стимулювало формування національних організацій та висунення національно-зорієнтованих вимог [11].

Створене в 1830-х роках *Маркіяном Шашкевичем*, *Іваном Вагилевичем* та *Яковом Головацьким* літературне об'єднання "Руська трійця" заявило, що русини Галичини, Буковини й Закарпаття є частиною єдиного українського народу. Істотною заслугою "Руської трійці" було видання альманаху "Русалка Дністровая" (1837 р.), що, замість язичія, користувався живою народною мовою, розпочавши цим у Галичині нову українську літературу. В Перемишлі засновано просвітницьке "Товариство священиків", а митрополит *М. Левицький* розпочав заходи щодо впровадження рідної мови в початкових школах, розробці перших граматики [12]. На жаль, доброго наміру цих осередків національного відродження не зрозуміла тодішня верхівка греко-католицької церкви, що стояла на засадах зашкарублого русинства, за що згодом дорого прийшлося заплатити її пастві в таборах Талергофу [13].

Пам'ятник "Руській трійці" —
М. Шашкевичу, І. Вагилевичу та Я. Головацькому — у м. Івано-Франківську.
Скульптор — Володимир Довбенюк. Пам'ятник відкрито 31 грудня 2013 р.

Призначений у 1849 р. намісником Галичини багатий польський землевласник **А. Голуховський** та його помічник німець **Лебль**, сподіваючись покінчити з присутністю українців у Львівському університеті, змусили **Головацького** залишити посаду професора української літератури й намагалися впровадити в греко-католицькій церкві римський календар та латинську абетку для українських видань. Продовжуючи наступ на русинство, **А. Голуховський** систематично замінював німецьких чиновників польськими, розширюючи вживання польської мови в школах. Спочатку поляки намагалися заперечити факт існування українців як окремої нації, а потім взяли курс на дискредитацію українців, на їхню прискорену колонізацію, підготувавши ґрунт для різкого посилення польських впливів у Галичині [14].

Критична політична ситуація в Галичині змусила її громадських лідерів шукати виходу з глухого кута. Як на біду, на фоні недостатнього розуміння русинами свого українського коріння, виплила на поверхню ідея русифікації краю, звичайне москвофільство, апологети якого намагалися довести "изначальную русскость" галицької культури.

Історія галицького москвофільства бере початок від 1835 року, з приїзду до Львова великодержавного шовініста, професора Московського університету **М. Погодіна** та заснування групи москвофілів для пропаганди ідеї національної єдності Галицької Русі та Великої Росії. Наступні його візити до Львова в 1838 та 1841 рр. і фінансова підтримка руху московським імперським керівництвом вилилися вже в організацію так званої "Погодінської колонії" — товариства прихильників етнічної та мовної єдності з Росією. У 1860 р. у Львові **М. Погодін** виступив публічно з ідеєю панславизму — створення велетенської держави під російською короною, яка б об'єднала всіх слов'ян. Згадаймо принагідно, що **М. Погодін** заснував, за завданням московського генерал-губернатора **Д. Голіцина**, в 1840 р. у Петербурзі журнал "Москвитянин", проєкт якого затвердили міністр народної освіти, граф **С. Уваров** і особисто імператор **Микола I**.

Уже в другому номері цього журналу **М. Погодін** обґрунтував панславистську теорію, виходячи з того, що слов'яни, які становлять третину населення Європи, поневолені Австрійською та Оттоманською імперією та їм не зашкодило б об'єднатися в одну державу. Цей журнал надходив у Галичину й робив свою брудну справу.

Досить неоковирними були пояснення москвофілів, що русини чи "руські" — це ті ж "русские", лише вони пишуть це слово з одним "с" (забуваючи про м'який знак); так само вони намагалися довести, що простонародна русинська (українська) мова — це сполучена російська.

Отже, внаслідок недостатньої зрілості суспільства, національний рух у Галичині поєднував кілька різних національно-політичних орієнтацій (українську, проросійську, пропольську і австро-русинську).

Прикро казати, але, в цій етнічній плутанині, знайшли підтримку погодінські ідеї серед верхівки греко-католицького духовенства та основну соціаль-

ну базу русофільства, свідомо чи несвідомо, становили священники зі своїми родинами наприкінці 1860-х років у Східній Галичині, Буковині й Закарпатті. Ідеї русофільства приваблювали панотців ще й тому, що багато з них вважали, ніби вистояти в змаганні з поляками можна лише, спираючись на Росію, яка "сильно притиснула" Польщу після повстання в 1831 р. й допомогла Австрії придушити угорське повстання в 1848 р. До того ж, після 1850 р. Австрію спіткали великі нещастя в Італії, а потім її погромила Прусія. Здавалося, приходить кінець. А коли після цього всього австрійський уряд віддав польській шляхті Галичину в цілковите володіння, то галицькі русини поклали своє спасіння лише на Росію, в якій вбачали могутню силу.

Остаточо здаючи свої позиції, шановані народом душпастирі демонстрували невіру в здатність власними силами протистояти польському тиску, виправдовуючись прислів'ям: "Якщо нам судилося потонути, то краще зробити це в російському морі, ніж у польському болоті" [15]. Це лише згодом, із появою на митрополичій кафедрі **Андрея Шептицького**, який першим з вищих ієрархів греко-католицької церкви почав використовувати народну мову в спілкуванні з вірними, галицьке духовенство відчуло свою українськість, але для цього потрібен був час. Поки доводилося борстися в полоні русинства.

Друга половина XIX століття ознаменувалася зростанням у Галичині активності українофільського, особливо студентського, руху. Тут уже знали про **Пантелеймона Куліша** — одного з засновників українофільського руху в підмосковній Україні, автора фонетичного письма, яке стало основою українського алфавіту (до цього всі україномовні твори публікували церковнослов'янським алфавітом). На запрошення студента Львівської духовної семінарії **Дениса Тянякєвича**, **П. Куліш** не лише приїхав до Львова, а й привіз із собою як свої, так і твори інших українофілів. Сюди почав надходити журнал "Основа", що видавався від 1860 р. завдяки **В. Білозерському**. Це справило ефект вибуху бомби. В 1861 р. у Львові створено два перші українофільські об'єднання, засновані на ідеях "Кирило-Мефодіївського братства". Уже в наступні три роки виникли такі ж товариства в Самборі, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Березанях, Коломиї, Станіславові й у Стрию [17].

У 1863 р. до Галичини потрапив "Кобзар" **Т. Шевченка**, виник так званий рух "народовців", що видавав журнал "Вечерниці", а, згодом, і часопис "Мета", гаслом якого було "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля". На відміну від москвофілів, народовці не лише не відкидали "простонародне нарiччя", але з перших публікацій закликали до формування повноцінної літературної української мови [18].

Москва не забарилася з відповіддю: в грудні 1863 р. заборонили на її території поширення "Мети", звинувативши в "пропаганді сепаратизму". "Мета" у відповідь опублікувала вірш **П. Чубинського** "Ще не вмерла Україна", згодом покладений на музику **М. Вербицьким**, який став неофіційним гімном українофільсь-

кого руху. Саме тоді в Галичині зазвучала ідея про єдність усіх українських земель (*В.Я.* — не "русских", а українських!), вперше оприлюднена 10 березня 1865 р. на шевченківському вечорі в Перемишлі. В 1868 р. народовці заснували "Просвіту" — мережу читалень і бібліотек, що займалася "вивченням та освітою народу", а в 1873 р. за фінансової та моральної підтримки східних українців у Львові було засновано Наукове товариство ім. Т. Шевченка [19].

На протигагу Просвіті москвофіли заснували в 1876 р. "Общество им. Качковського", яке з часом створило мережу місцевих філій і читалень в Галичині. Велику увагу москвофіли приділяли так званому обрядовому питанню, пропагуючи під виглядом очищення греко-католицького обряду від латинізації, російське православ'я [20]. Австрійська адміністрація вжила рішучих заходів, щоб запобігти поширенню цієї тенденції, домігшись відставки митрополита *Й. Сембратовича* та найактивніших прихильників москвофільства з керівництва церкви [21]. Суд над провідними москвофілами в 1882 р. завдав нищівного удару їхній ідеології, розвіявши міф про "патріотизм і вірнопідданство" лідерів "старої Русі" й довівши перетворення їх у платних агентів царизму [22].

Галицькі москвофіли втрачали позиції в містах, більш того, під впливом публікацій з історії Запорізької Січі у "Вечерницях" і "Меті", серед галичан з'явилась своєрідна мода на український одяг і навіть на зачіски. До того ж, часопис "Мета" регулярно публікував листи з Малоросійської губернії, де описано практику застосування "Валуєвського циркуляру", що надзвичайно послаблювало москвофільське реноме. Однак москвофіли не здавалися. Поразка Австрії у війні з Прусією в 1866 р. підштовхнула москвофілів до відкритого проголошення гасла щодо національно-культурної єдності з Росією. В москвофільських галицьких виданнях з'явилися публікації, що "*Русь Галицька, Угорська, Київська, Московська, Тобольська і пр. под взглядом етнографіческим, історическим, лексикальним, літературним, обрядовим єсть одна тая же самая Русь*" [23].

На захист своєї мови активно виступила молодь, натхненником якої був *Т. Шевченко*, оскільки поділяла орієнтацію поета на народ і захоплювалася красою його мови. Ці переконання утвердилися після того, як *М. Антонович*, *О. Кониський* і *П. Куліш* відвідали Галичину і долучилися, таким чином, до західноукраїнської політики [24].

У 1876 р. в Росії вийшов горезвісний Емський указ із забороною книговидання українською мовою і галицькі москвофіли, хоч як це дивно, виступили, шокуючи усю громадськість, у тому числі й австрійську, схваленням цього ганебного циркуляра царського уряду. Не зупиняючись на досягнутому, москвофіли, уклавши союз з польськими партіями, створили свою екстремістську "російську народну партію", одним із головних гасел якої була ідеологія цілковитої політичної єдності з Російською імперією та прийняття російської літературної мови як єдиної державної.

У 1876 р. *М. Павлик* та *І. Франко*, залучившись до редагування русофільського студентського видання "Друг", перейшли на друк матеріалів українською народною говіркою, відкинувши язичіє, яким воно публікувалося, та розгорнули наступ на русофілів.

У 1890 р. два депутати галицького сейму — *Ю. Романчук* й *А. Вахнянин* — оголосили від імені населення Галичини з сеймової трибуни, що народ Галичини — не російський, а особливий, український [25].

У 1894 р. на посаду професора кафедри історії Львівського університету було запрошено 28-річного *М. Грушевського*, який почав видавати свою фундаментальну "Історію України-Руси", поставивши собі за мету — дати історичне обґрунтування ідеї української державності. Він реорганізував Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ) в справжню академію наук, навколо якої з часом об'єдналися майже всі провідні східно- та західноукраїнські, а також багато славетних європейських учених. До 1913 р. НТШ опублікувало 120 томів праць, окрім численних інших публікацій, а фундаментальна бібліотека й численні підсекції слугували школою для підготовки нового покоління обдарованих учених.

Вражаючих успіхів було досягнуто в літературі, які, насамперед, пов'язані з *Іваном Франком*. Високу популярність мали твори *Василя Стефаніка* та *Ольги Кобилянської*. Швидкого розквіту набирала преса. Під умілим редакторським керівництвом *Олександра Барвінського* засновано 1880 р. газету "Діло", яка поклала край пануванню в пресі русофілів і стала найвпливовішою й найпопулярнішою українською газетою. На 1913 р. західні українці вже мали 80 періодичних видань, із них 66 — у Галичині, а решта — на Буковині та Закарпатті.

У 1899 р. оновлені народовці на чолі з *Євгеном Левицьким* та *Володимиром Охримовичем* (до них приєдналися *М. Грушевський* та *І. Франко*) створили Національно-демократичну партію [25].

На жаль, прискорення політичного й національного розвитку як українців, так і поляків супроводжувалося погіршенням взаємин між ними. У 1902 р. селяни, які отримували надзвичайно низькі заробітки в поміщицьких маєтках Східної Галичини, розпочали масовий бойкот жнив. Врешті поміщики змушені були підвищити платню та піти на інші поступки. Тобто, вже й селяни залучилися до політичної боротьби [26].

Особливою гостротою відзначалися протистояння у Львівському університеті, який поляки, фактично, полонізували. Протягом 1890-х рр. українські студенти організували низку заходів протесту, врешті висунули вимогу створити окремий український університет.

Однак поляки вперто проводили свою політику, часто українські та польські студенти, озброєні палицями, вели між собою справжні бої в лекційних залах, а 1910 р. у запеклій сутичці вбито українського студента *Адама Коцка*. Лише тоді Відень зрозумів, що пора діяти й у 1912 р. пообіцяв протягом наступних п'яти років відкрити окремий український універси-

тет. Проте війна позбавила українців цієї довго виборюваної винагороди [27].

На Буковині, яку 1861 р. відділили від Галичини в окрему провінцію, ситуація була дещо іншою. По-перше, українці становили тут близько 40 % населення, решта була представлена румунами (34 %), євреями (13%), німцями (8%) та іншими меншинами. По-друге, буковинці, як і румуни, були православними, проте церковна ієрархія була, в основному, опанована румунами, тому, на відміну від Галичини, церква тут не відіграла помітної ролі в розвитку почуття національної ідентичності буковинців. У 1870—1880-х роках, у зв'язку з припливом сюди галицької інтелігенції, почалося поштовхання національного руху. В Чернівцях у 1869 р. засновано Руське товариство, а через рік виникла Руська Рада, що мала представляти українців на виборах. У краї з'явилися місцеві відділення галицьких націонал-демократів, радикалів та соціал-демократів, проте завдяки збалансованій політиці Відня національна напруженість на Буковині була більш згладженою, ніж у Галичині. У Закарпатті, на відміну від Буковини, не могло бути й мови про компроміс. Мадяри цілком підпорядкували собі край, особливо після 1867 р. Закарпатті, які становили майже 70 % всього населення краю, були найбезправнішими з усіх західних українців. Із приходом до Угорщини в 1848 р. російських військ для придушення гнобителів-мадярів стрімко зросли русофільські настрої інтелігенції та греко-католицького духовенства, створивши культурний розрив між ними і селянством. Крім того, значна частина освічених людей асимілювалася, ставши так званими мадяронами. Австро-угорський кордон між Закарпаттям та Галичиною пильно охоронявся і дорога українофільським ідеям сюди була перекрита. Відтак, кількість шкіл із викладанням місцевою говіркою з 479 у 1874 р. зійшла на нуль 1907 р. Лише жменька молодих народолюбців, таких як *Юрій Жаткович* та *Августин Волошин*, намагалася чинити опір мадяризації [28].

Такою була ситуація, точніше, співвідношення русофільських, москвофільських, полонофільських і українофільських течій на заході України напередодні Першої світової війни. Галичина перебувала в польських руках, верховоди якої налаштували уряд підозріло й неприхильно щодо українського населення, бо мовляв галицькі українці тягнуть до Росії і до православ'я [29]. Та це була лише преамбула до наступних трагічних подій.

28 липня 1914 р. розпочалася Перша світова війна, територія Галичини стала театром бойових дій. Українські партії Австрії відреагували на початок війни створенням Української Ради, заявивши, що *"перемога Австро-Угорщини буде і нашою перемогою і чим більшої поразки зазнає Росія, тим ближчою буде година визволення українців"*. Незабаром Рада висунула ідею щодо створення Всеукраїнського військового загону. Відгукнулося понад 28 тисяч юнаків, але впливові польські сили у Відні зробили так, щоб до легіону, який перейменували на "Січових стрільців", прийняли лише 2,5 тис. осіб [30].

Польські націоналістичні діячі проавстрійської орієнтації оголосили набір до польських легіонів при австро-угорській армії.

Не дримала й Росія. 11 серпня 1914 р. у Києві створено "Карпаторусский Визвольний комітет", який виступив із гаслом до галицького народу — зустрічати російську армію з церковними процесіями [31]. Галицькі москвофіли розгорнули бурхливу діяльність щодо підтримки цього комітету. Більше того, через цей Комітет москвофіли переслали до штабу головнокомандувача російською армією Південно-Західного фронту напівлегально виданий довідник "Сучасна Галичина", в якому детально описано політичні партії Галичини, українські установи, греко-католицькі церкви та їхні провідні діячі, а також вказані всі лояльні до Російської імперії москвофільські відділення. Тобто, це був довідник для офіцерів тих російських частин, які мали зайняти Галичину і наводити тут свій порядок [32].

Австрійський генштаб розцінив цю книжку як військовий злочин і розпочав масові арешти не лише москвофілів, а й тих нещасних селян, яких москвофіли втягнули в свої лабети. 4 вересня 1914 р. доправили перших арештантів у створений для цих цілей концтабір Талергоф, розташований поблизу міста Грац в Австрії. Спочатку тут не було бараків, лише солдати відгородили дерев'яними кілками та колючим дротом відведену під табір територію, на якій в'язні, збившись у купу, лежали на сирій землі під відкритим небом, виставлені на холод, мороз, дощ і мороз. Табір охороняли солдати в повному бойовому спорядженні, яким наказано розстрілювати кожного, хто наблизиться до дроту. Дуже високою була смертність: людей загризали воші, їх "косили" запалення легень, хірургічні хвороби, тиф. На стовпах навколо табору часто висіли люто замордовані мученики. Прийнятою карою тут була "анбінден" — процедура підвішування за одну ногу. Крім мук на стовпі, ще одягали непокірному кайдани на ноги [32].

У Талергофі відбував покарання в кайданах *Гаврило Принцип* — боснійський серб, який убив у Сараєві 28 червня 1914 р. *Франца Фердинанда*, ерцгерцога австрійського та його дружину графиню Софію.

З часом табір Талергоф розширився, оскільки маси полонених із усієї Прикарпатської Русі стікалися на цю територію. Через деякий час тут почали споруджувати бараки — спочатку у вигляді землянок, згодом — у вигляді довгих клунь. Немічні люди валилися з ніг, як підкошені, в болісній лихоманці. Про санітарний режим чи захист прав людини, тим більше — про лікування людей тут не могло бути й мови. Переходячи від бараків до бараків, з дикою злобою та лайкою, медики наближалися до хворих. Через страх заразитися, оглядали людей, тикаючи в тіло палицею, перевіряючи таким чином, хто помер, а хто ще подає ознаки життя. Не випадково цей табір отримав назву австрійського пекла [33].

3 вересня 1914 р. російське військо увійшло до Львова. Призначений генерал-губернатором Галичини та Буковини граф *Олексій Бобринський*, не гаючи

часу, заявив 23 вересня 1914 р., що Галичина й Буковина — це давні частини Великої Росії, де населення завжди було російське, і тому він насаджуватиме російські порядки й російську мову [34]. За його вказівкою закрито всі українські та польські освітні заклади, в державних установах та церквах заборонено використовувати українську мову, не дозволялося продавати українські книги. За порушення цієї заборони накладався великий штраф або тримісячне ув'язнення. В музеях проведено ревізії й частину експонатів зразу ж вивезено до Петербурга й Москви. Протягом вересня—грудня 1914 р. лише у Львові проведено 1200 арештів, 1000 обшуків, 578 осіб заслано до Сибіру. Греко-католицькі єпархії ліквідовано, митрополита **А. Шептицького** й ректора духовної семінарії о. **Й. Бося** заарештовано й вислано до монастирської тюрми в Суздаль. У Львові та Станіславі відкрили російські гімназії [35].

Невдовзі російське військо зазнало поразок на фронті й граф **Бобринський** зобов'язав усіх чоловіків віком від 18 до 50 років взяти участь у будівництві оборонних споруд, а згодом наказав їм переселятися у віддалені області Російської імперії, для чого були створені переселенські табори в Любліні, Холмі, Ковелі, Луцьку. Москвофільські газети поширили поголоску, що австрійці, якщо повернуться, палитимуть будинки й вішатимуть усіх людей із тих сіл, у яких розташовувалось російське військо. 18 травня 1915 р. у Києві зафіксовано 2 тис. біженців, 19 травня — прибуло ще 3 тис., а 4 червня 1915 р. їх було вже 15 тис. осіб. Нарешті, 9 червня 1915 р. перед відступом зі Львова російське військо взяло 700 осіб заручників — послів до парламенту, банкірів, суддів, адвокатів тощо. Тільки російська армія вчинила таке беззаконня, що було оцінено громадськістю як акт тероризму, європейським скандалом [36].

Австрійська армія, зібравши сили, пішла в контрнаступ і до травня 1915 р. відвоювала більшу частину Галичини, відповідно, розпочалися репресії з іншого боку, а Талергоф розширився й приймав усе нові й нові партії в'язнів. Австро-угорська влада, повіривши в польську провокацію щодо "зради українців", які ніби симпатизували росіянам, розпочала терор проти українства. За словами **М. Грушевського**: "*Почали нібито з москвофілів, але потім стали без розбору брати всіх, доводячи словами високого урядовця, що між москвофілом і українцем стільки різниці, як між євреєм і ізраїльтянином*" [37]. Почали заарештовувати й страчувати без суду, або ж висилати до концентраційних таборів русофілів, а згодом і українців [38], які становили більшість у концтаборі.

У Талергофських альманахах, поряд із списками жертв терору, копіями доносів, скарг та наклепів, є й спогади окремих в'язнів про умови перебування. Більшість в'язнів — це були віруючі люди, серед яких було багато духовенства, тому свої надії вони поклали лише на Бога, щиро молилися і просили допомоги й справедливості. На жаль, в їхніх наглядців не було Бога в серці, ніхто не звертав уваги на муки своїх жертв; усі вони, вся служба, кожен охоронець і не

тільки охоронець, а хто тільки хотів, міг знущатися над арештантами диким і жорстоким способом.

Окремих арештантам спочатку дістався жмут соломи для підстилки, але дуже швидко ця солома стиралася і змішувалася з брудом, просоченим людським потом, та кишіла паразитами. Священик **Іоанн Мащак** у своєму записнику від датою 11 грудня 1914 р. зазначив, що 11 людей загризли воші. Це страшно навіть уявити [39,40].

Як уже згадувалось, основною підставою арештів були доноси, які сприймалися, без будь-якої перевірки, як доказ провини. З доносу одного послухного жандарма читаємо: "*Питая безмежну симпатію до австрійських збройних сил, звертаю увагу високого плацкоменданства на каноніків — москвофілів львівського митрополичого капітулу, що мають у своїх квартирах базато компроментуючих матеріалів*". Далі наводяться прізвища священиків і все. Цього достатньо, щоб ці священики опинилися в концтаборі, причому забирали цілими родинами. Для підтвердження цієї тези дозволю собі навести з Талергофського альманаху прізвища двох священицьких родин, дотримуючись мови альманаху:

2006. ГУРГУЛА Василій Іванович, р. 1881, катихит, Галич (Станіславов),

2007. ГУРГУЛА Володимир Іванович, р. 1874, сотрудник Успенской Церкви, Львов,

2008. ГУРГУЛА Іван Ф., юрист, Остров (Станіславов),

2009. ГУРГУЛА Ярослав Іванович, р. 1873, свящ., Томашовцы (Калуш),

4059. КУРДЫДИК Василій, р. 1863, свящ., Черниховцы (Збараж). Жена: Иоанна Ивановна, ур. Гургула,

4060. КУРДЫДИК Володимир Васильевич, учитель, Черниховцы (Збараж),

4061. КУРДЫДИК Иоанна Ивановна, ур. Гургула, жена свящ. Василия Курдыдика,

4062. КУРДЫДИК Петр, р. 1878, свящ., Покропивна (Тернополь)" [41].

Повірте мені, що це були порядні люди, представники шанованої львівської інтелігенції, з якою мені пощастило спілкуватися в 50-х роках минулого сторіччя. Під номером 4060 тут наведений **Курдидик Володимир**, згадкою про якого я розпочав статтю, а решта номерів — дві споріднені між собою родини, в котрих мені пощастило побувати й зберегти про них найкращі враження. На жаль, тема Талергофу в радянські часи була закритою і свідки тих лихоліть поділитися всією правдою могли (неофіційно) лише в родинному колі.

Згідно з австрійськими даними через Талергофський концтабір, за час його існування від 1914 до 1917 рр., пройшло 14 тис. осіб [42]. Тут утримували в основному полонених російської армії та москвофілів, а українцям доля відвела табори Терезин, Швац, Куфштайн, Гмюнд і Гнав. Усього відбували покарання понад 60 тис. осіб. Скільки з них вижило, скільки страчено — важко сказати. Відомо, що було репресовано ледь не кожного, хто ідентифікував себе

Січові стрільці на відпочинку

barnak.livejournal.com

Концтабір Талергоф

як русин. Хто несе відповідальність за терор і репресії невинних людей, які жили на початку ХХ століття в самому центрі Європи? — відповіді не просто. Відомо також, що з наближенням до Першої світової війни посилювалися підозри щодо "шпигунства" русинів на користь Москви [43,44]. Якщо це певною мірою може стосуватися учасників погодінської колонії, то аж ніяк не всіх русинів. І хоч австрійська влада організувала в 1913—1914 р. декілька судових процесів (на Буковині проти братів *Геровських*, Маромарош-Сиготський процес, справа проти *Семена Бендасюка* та *Максима Сандовича*), заарештувала майже всю русинську інтелігенцію та тисячі невинних селян за "державну зраду" — всім зрозуміло, що це були звичайні (криваві) інтриги, а не державна (тим більше, не міждержавна) політика, за яку народ заплатив дуже дорого.

Найбільшу кількість смертей у таборах зафіксовано в 1915 р., померло близько 2 тис. осіб, зокрема через спалах епідемії тифу [45].

Деякі гарячі голови намагаються довести, що Талергоф і решта австрійських таборів були концтаборами для "русских", причому — корінних "русских". Звідки вони могли взятися в тогочасній Галичині? — Це були просто забаламучені погодінськими ідеями русини. Почитайте їхні спогади, звернувши увагу не на граматику, а на зміст. Чому всі вони згаду-

ють про табірний Великдень, про "Христос Воскрес", а не про Пасху і "Христос Воскресе"? Чому вони склали і співали українські пісні? — Ось одна з них:

*"Ой, цїсарю, цїсароньку,
На що нас карбуєш,
За яку провину в тюрмах
Мучиш і мордуєш?
Ой, скажи нам, цїсароньку,
Чим ми провинились,
За що в мурах і болоті
Ми тут опинились?"*

А в основі їхнього "русскоподобного" язиччя була старослов'янська мова як мова церковних відправ та молитов. Основними носіями цієї мови було тогочасне духовенство, яке становило "серцевину" табірної населення. Ось і весь секрет.

У 1916 р. східну частину Галичини знову окуповано російським військом у результаті "Брусилівського прориву", та під тиском німецького війська довелося все-таки відступити. Для уникнення мобілізації населення до "ворожої армії" знову застосували давні прийоми — заручники та вивезення до російської глибинки.

**"Талергофський" з'їзд,
на який прибули близько 15 тис. учасників
з нагоди відкриття пам'ятника
на Личаківському кладовищі у Львові. 1934 р.**

**Пам'ятник жертвам Талергофу
на Личаківському кладовищі у Львові**

Війна продовжувалася далі. В 1917 р. сторони, що воюють, опинилися на грані виснаження. В Росії пройшли Лютнева й Жовтнева революції, в Україні створено Українську Народну Республіку, Західноукраїнську Народну Республіку, а в жовтні 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася.

Як бачимо, в Західній Україні змагалися не на життя, а на смерть чотири політичних сили — полонізм, москвофільство, українофільство і русофільство. Наведено лише окремі факти цієї боротьби, не зупиняючись на її причинах, головними з яких на цей час були: бездержавність знедоленого українського народу, претензії народів-сусідів на українську територію; її окупація різними країнами; розшарування окупованого народу на різні угруповання (в тому числі пристосування і прислужництво окупантові — жити хочеться); несформованість на той час української нації. Як, хто й за що пройшов через Авгієві стайні концтаборів — судить самі. Прикро, що значна час-

тина русинів у цей відповідальний час, хитаючись між різними етнічними течіями, не усвідомила, або надто пізно усвідомила свою українськість і, врешті, пройшла страшні випробування в концентраційних таборах. А інша частина після війн і революцій, після розбазарення території України виявилася за її межами, сповідуючи свої принципи, так і не визначившись, хто вони: українці, русини, чи якісь треті.

У 1928 р. у Львові вийшла друком книга колишнього в'язня цього табору смерті **Василя Ваврика** "Терезин і Талергоф", а в 1934 р. громадське об'єднання русинів спорудило у Львові на Личаківському кладовищі пам'ятник жертвам Талергофу. В 2004 р. Верховна Рада України вшанувала в'язнів Талергофу відповідною постановою. Вічна їм пам'ять у наших серцях... ■

Література

1. **В. Винниченко**. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. I. — С. 33.
2. **М. Грушевський**. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 471—476.
3. **О. Субтельний**. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 192.
4. **М. Грушевський**. Украинский Пьемонт // Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907.
5. **Maria Theresa**. Wrocław—Warszawa—Krakow, 1985. — Tarje V.L.
6. http://nslowo.free.ngo.pl/z_istoriji_kultury/powernennia_welyk_kryloszanyna.htm
7. <http://litopys.org.ua/rizne/panchuk.htm>
8. **С. Грабовський, С. Ставроянні, Л. Шкляр**. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 267—270, 276—283.
9. **О. Субтельний**. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 200, 201.
10. <http://www.ukrstor.com/ukrstor/vozniak08.html>
11. **О. Субтельний**. Там само. — С. 214.
12. Там само. — С. 276—279.
13. **Н. Полонська-Василенко**. Історія України. — К. : Либідь, 1992. — Т. 2. — С. 516.
14. **М. Грушевський**. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 502.
15. **О. Субтельний**. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 279—281.
16. Народжені Україною. — Т. II. — К., 2007. — С. 464.
17. Історія України // Енциклопедичний словник. — К. : Генеза, 2008. — С. 1036—1065.
18. **Н. Полонська-Василенко**. Історія України — К. : Либідь, 1992. — Т. 2. — С. 368, 369.
19. **С. Грабовський, С. Ставроянні, Л. Шкляр**. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 267—270, 276—283.
20. **Я. Грицак**. Молоді радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. — 1991. — Т. ССXXII. — С. 71—110.
21. u.wikipedia.org/wiki/Процесс_Ольги_Грабар.
22. <http://ukrmap.su/uk-uh9/1053.html>.
23. **С. Грабовський, С. Ставроянні, Л. Шкляр**. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 267—270, 276—283.
24. **Я. Грицак**. Молоді радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. — 1991. — Т. ССXXII. — С. 71—110.
25. <http://pidruchniki.ws/15010922/istoriya/narodovtsi>.
26. <http://history.vn.ua/book/dict/929.html>.
27. **Л. Цегельський**. Страйкові права, або чи вільно страйкувати. — Львів. — 1902. — 15 с.
28. **О. Субтельний**. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 291.
29. **Н. Полонська-Василенко**. Історія України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 438, 439.
30. **М. Грушевський**. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 498.
31. Там само. — С. 537.
32. Там само. — С. 538.
33. <http://h.ua/story/359859/>.
34. **Д. Дорошенко**. Історія України. — Т. I. — С. 6.
35. http://translate.google.com.ua/about/intl/uk_ALL/-2.
36. **Д. Дорошенко**. Історія України. — Т. I. — С. 6.
37. **О. Субтельний**. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 299.
38. <http://h.ua/story/359859/>.
39. **М. Грушевський**. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 527.
40. **О. Субтельний**. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 297.
41. Военные преступления Габсбургской монархии 1914—1917 гг. Галицкая Голгофа — USA, Trumbull Conn.: Peter S. Hardi La. — 1964. — 773 с.
42. Талергофский Альманах. в 4-х томах. Террор в Галичине в первый период войны 1914—1915 гг. — Львов, 1924.
43. <http://h.ua/story/359859/>.
44. <http://pravv.km.ua/>.
45. **В. Ваврик**. Терезин и Талергоф. — Львов, 1928; Нью-Йорк: Издатель протоиерей **Р. Н. Самело**, 1966.
46. Талергофский альманах. Пропамятная книга карпатско-русским народомъ во время Всемирной войны 1914—1917 гг. — Львовъ: Издание "Талергофского Комитета". 1924—1932. — Вып. 1-4. (Все выпуски).
47. **М. Панчук**. Політичне русинство в Україні // Політична думка. — 1995. — № 2, 3. — С. 117—124.